

Sveći zaštitnici od zmijskog ujeda u hrvatskoj etnomedicinskoj tradiciji

Škrobonja, Ante; Muzur, Amir

Source / Izvornik: **Medica Jadertina, 2006, 35, 41 - 47**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:184:924941>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Medicine - FMRI Repository](#)

Sveci zaštitnici od zmijskog ujeda u hrvatskoj etnomedicinskoj tradiciji

*Saints-protectors from snake bites in the
Croatian ethnomedical tradition*

Ante Škrobonja i Amir Muzur^{*}

Sažetak

Cilj: Registrirati svece kojima se u kršćanskoj tradiciji u Hrvatskoj pripisuje moć zaštite od zmijskog ujeda te objasniti njihovu međusobnu vezu ili simbolično značenje.

Metode: Obrada literature koja obrađuje hagiografije svetaca, sakralnu ikonografiju uz istraživanje na terenu kroz obilazak sakralnih objekata i etnografskih muzeja te razgovor s ljudima koji poznaju pučku tradiciju.

Rezultati: Iz bogate hrvatske sakralno-etnografske baštine, kao svojevrsan specifikum, izdvojeno je sedam svetaca za koje se u puku tradicionalno vjeruje da imaju zaštitničku moć od ujeda otrovnih zmijskih. To su: apostoli Petar i Pavao, Ivan Evangelist, Juraj, Hilarije, Hubertus i Gaudencije Osorski. Uz kratke hagiografske naznake dana su i objašnjenja o vezi pojedinog sveca sa zmijskim.

Zaključak. Prezentirani primjeri pokazuju kako se interdisciplinarnim pristupom sakralnoj umjetnosti i tradiciji može doći i do brojnih drugih spoznaja koje nadilaze uske religijske poruke. U ovom primjeru to su prilozima povijesti medicine u najširem smislu.

Ključne riječi: Hrvatska, etnomedicina, religija, zmijske

Summary

Aim. To register the saints in the Croatian Christian tradition to which protective powers from snake bite are ascribed, and explain their interrelations or symbolic meanings.

Methods. The analysis of literature treating saints' hagiographies, sacral iconography and liturgy. Field work (visiting sacral objects and ethnographic museums, interviews with folk-tradition connoisseurs).

Results. Seven saints, as a *specificum sui generis*, have been chosen from the rich Croatian sacral-ethnographic heritage, for which the folk traditionally believes to have protective power from poisonous snake bites: the Apostles Peter and Paul, John the Baptist, George, Hilarius, Hubertus, and Gaudentius. Besides short hagiographic data, explanations have been provided on the relations between the saints and the snakes.

Conclusion. The presented examples demonstrate how interdisciplinary approach to sacral art and tradition can result in a new knowledge surpassing religious messages and entering the field of medical history in its broadest sense.

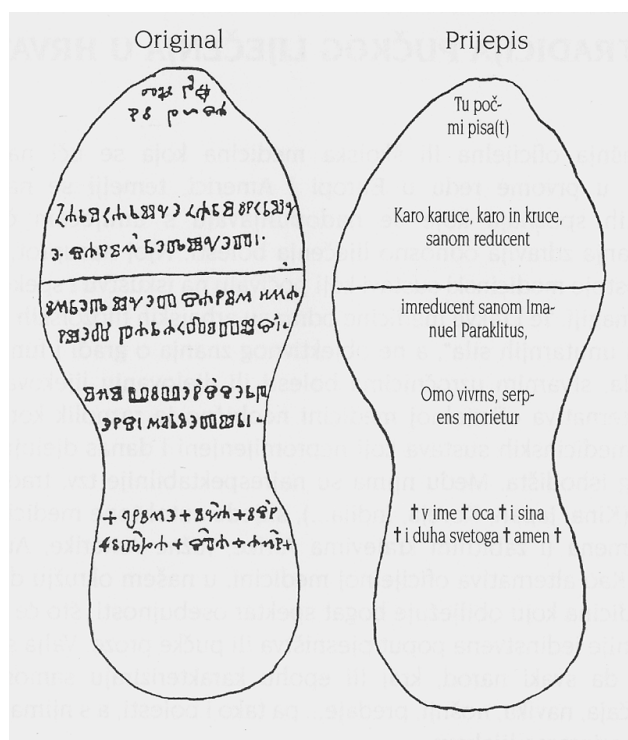
Key words: Croatia, ethnomedicine, religion, snakes

^{*} **Medicinski fakultet** Sveučilišta u Rijeci (prof. dr. sc. Ante Škrobonja, Amir Muzur)

Adresa za dopisivanje / Correspondence address: Prof. dr. sc. Ante Škrobonja, Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Ul. Braće Branchetta 20, 51000 Rijeka, e-mail: anteskrobonja@yahoo.com

Uvod

Kao osebujan fenomen zmija se intrigantno provlači kroz sve kulture i tradicije, pa tako i našu, pobuđujući pritom nerijetko kontroverzne asocijacije. U religijskim i mitološkim predodžbama starih kultura, poput antičke Grčke i Afrike, drže ju pojavnim oblikom obožavanih predaka i heroja, u antičkom Rimu i Indiji cijene ju kao kućnog duha, u staroj Grčkoj i Meksiku dovode ju u vezu s proricanjem i liječenjem. Prateljica je prastarog egipatsko-helenističkog božanstva Serapisa, vladara podzemlja, te ovozemaljskog boga zaštitnika medicine Asklepija.

Slika 1. Prastari magijski tekst koji se u srednjem vijeku, u kombinaciji hrvatskog i latinskog jezika, glagoljicom upisivao na otisak desnoga stopala osobe koju je ujela zmija. (Strohal R. *Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige*. I. Različiti zapisi i čaranja. Glagolski hrv. spomenik iz 15. vijeka. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knjiga XV. Zagreb: JAZU; 1910, str. 9)

Picture 1. Ancient magic text that, combined with the Croatian and Latin language, was written in the Middle Ages on the right footprint of a person that had been bitten by a snake. (Strohal R. *Folklore enclosures from old Croatian books. Various notes and witchcraft. Glagolithic Croatian written text from the 15th century. Anthology on the life and customs of Southern Slavs, Book XV. Zagreb: JAZU, 1910, p 9*)

U Indiji je zmija simbol plodnosti, a među australskim domorodcima očuvao se je kult zmije – dúge koja daruje spasonosnu kišu. I dok ju ponegdje uzdižu do najvišeg bića, drugdje nerijetko predstavlja utjelovljenje zla i demonskih sila. U egipatskoj mitologiji bog sunca Ra u stalnom je ratu sa zlom zmijom Apofi, a biblijska zmija upropaštava prve ljude...

Uvodno valja podsjetiti i na činjenicu da su od oko 2300 vrsti zmija, koliko ih ima na svijetu, oko 390 otrovnice, a od njih da u nas živi šest predstavnika iz potporodice *Viperina*. Najčešći su poskok (*Vipera ammodytes*) i riđovka (*Vipera berus*), dok su preostale četiri vrlo rijetke. Po jačini otrova one spadaju među srednje opasne gmazove, pa ishod njihova ujeda ne mora biti smrtonosan, a niti trenutni, kao što je to slučaj s najopasnijim zmijama iz tropskih krajeva. Uz njih susreće se i nekoliko poluotrovnih zmija čiji je otrov smrtonosan za male životinje, dok je za ljude praktički neopasan. No, uza sve to, u većini našega puka strah od zmije toliko je usađen u svijest i podsvijest da je to jednostavno prihvaćeno kao instinktivna osobina, što ni u kom slučaju nije točno. Riječ je, naime o tipičnoj predrasudi stečenoj oponašanjem ili nekritičkim prihvaćanjem tradicionalnih stereotipa temeljenih pretežno na simboličnim asocijacijama, a znatno manje na racionalno negativnom iskustvu. Sukladno tome razumljivi su i nebrojeni načini zaštite od zmija i postupci liječenja u slučaju njezina ugriza koji – zahvaljujući usmenoj predaji – tradicionalno egzistiraju u puku. Pogledamo li istodobno u Hrvatsku medicinsku bibliografiju¹ ili čak samo letimično prelistamo bilo koju od naših osebujnih ljekaruša² ostat ćemo zatečeni brojem i raznolikošću zapisanih folklorističkih prikaza pučkog odnosa prema zmiji i njezinu ujedu.³ Najveći dio tih postupaka svodi se na različita čaranja i gatanja uz nesuvisle zapise te izvođenje mističnih obreda (Slika 1) Premda je većina od toga ostala sačuvana tek u sjećanju starijih generacija, ponešto od toga ponegdje i danas prakticiraju.⁴

Inače kao povijesnomedicinsku zanimljivost u hrvatskoj etnomedicini valja znati da prva pisana djela o ovoj temi potječu od neliječnika. Bosanski franjevac, liječnik samouk Franjo Gracić 1795. u Padovi objavljuje zanimljivo djelo u kome u duhu hipokratske humoralne patologije među inim raspravlja i o ujedu zmije i djelovanju zmijskog otrova.⁵ Na posljedice ujeda otrovnih životinja (pa i zmija) kao javnozdravstveni problem 1831. upozoruju županijske vlasti, po čijem nalogu svećenik Tomo Mikloušić s njemačkog na hrvatski prevodi jedan prigodan tekst koji će biti namijenjen puku.⁶

Prva profesionalno napisana djela o ovoj temi vezana uz naše liječnike ili za Hrvatsku, dvije doktorske disertacije, objavio je u Padovi⁷ 1838. i u Pešti⁸ 1839. O kliničkim opažanjima i iskustvima pri ujedu zmija prvi radovi objavljeni su tek krajem stoljeća.^{9,10}

U širokom rasponu u od gotovo paleomedicinskih do prvih znanstvenomedicinskih primjera sučeljavanja čovjeka s bolešću i opasnošću, na našim je prostorima trajno i neobično snažno prisutan i fenomen kršćanstva, čija je jedna od osobina štovanje kultova pojedinih svetaca. Sveci su u pravilu stvarni ljudi koji su se za života istaknuli kršćanskim krjepostima i umrli "na glasu svetosti", te su osim toga za života ili poslije smrti činili čudesa. Stoga se većini njih dodatno pripisuju protektivne sposobnosti te ih kao svoje zaštitnike dodatno štiju određene skupine ljudi. Među njima oko 180 ih je prihvaćeno za zaštitnike od određenih bolesti ili pomoćnike u određenim kritičnim situacijama.¹¹

Za ovu priliku izdvojeno je sedam svetaca za koje se u kršćanskom puku tradicionalno vjeruje da imaju zaštitničku moć od ujeda otrovnih zmija. Svrha je ovog prikaza da se uz kratke hagiografske prezentacije objasni veza rečenih svetaca sa zmijama, kako bismo se podsjetili na njihovo značenje u našoj tradicionalnoj etnomedicini.

Metode

Kao i u prethodnim radovima sa sličnim temama,¹²⁻¹⁴ i ovaj su put primijenjene identične metode. Podatci su najprije prikupljeni iz općih i enciklopedijskih izdanja iz tog područja.¹⁵ Slijedi opća hagiografska literatura¹⁶ i specijalna bibliografska djela o svecima zaštitnicima.^{11,17} Istraživanje je provedeno i na terenu obilaskom sakralnih objekata i etnografskih muzeja te razgovorom s ljudima koji poznaju pučku tradiciju.

Rezultati

Nakon temeljnog pregleda dostupne literature i sakupljenog materijala za ovu priliku registrirano je i selekcionirano sedam primjera povezanosti kršćanskih svetaca sa zmijama. Nakon kraćega hagiografskog predstavljanja bit će objašnjeni razlozi nastanka specifičnog kulta vezanog za pripisanu im moć zaštite od zmijskog ujeda.

Za ovu priliku izdvojit ćemo sljedeće svece: apostoli Petar i Pavao, Ivan Evanđelist, Juraj, Hilarije, Hubert i Gaudencije Osorski.

Petar Apostol

Nakon susreta s Isusom postaje njegov najvjerniji prijatelj i prvi od dvanaest apostola. Došavši u Rim, utemeljit će prvu kršćansku zajednicu i postati prvim biskupom Rima. Nakon 25 godina uspješnog djelovanja i on će poput mnogih kršćana biti uhićen, utamničen, išiban bičevima i raspet strmoglavce na križu.

Predaja kazuje da je već na brojnim misijskim putovanjima iz njega zračila tolika čudotvorna snaga da su bolesnici uz njega ozdravljali, čak i doticanjem njegove sjene. Razlog prizivanja sv. Petra u vrućicama vjerojatno leži u povezanosti s jakim vrućinama koje obično vladaju na dan njegove svetkovine 29. lipnja. Isto tako mogle bi podsjećati na vrućine kojima je sv. Petar bio izložen tijekom svojih putovanja, a tu bismo mogli potražiti i vezu s umornim nogama, kojima su zacijelo i zmije prijetile, a valja računati i na demone kao personifikaciju iskušenja kojima je pri tome bio izložen.

Pavao Apostol

Rođen je početkom prvoga stoljeća u židovskoj obitelji i dobiva ime Šaul. Nakon čudesnog preobraćenja na kršćanstvo i kraćeg isposničkog života u pustinji pridružuje se Kristovim učenicima. Zahvaljujući iznimnom daru propovijedanja i brojnim poslanicama postat će jedna od središnjih ličnosti prve Crkve. Na trećem velikom misionarskom putovanju bi uhićen u Palestini i sproveden u Rim, gdje će skupa s Petrom podnijeti mučeništvo i na kraju, kao Rimljanin, biti pogubljen odrubljanjem glave mačem.

Štuje ga se najčešće kao zaštitnika nekih zanimanja, a zazivaju ga i bolesnici s grčevima u trbuhu, kod bolesti ušiju i naglušnosti. Zaštitništvo od ujeda otrovnih zmija povezano je s legendom prema kojoj je na jednom od putovanja, na Malti, sretno i bez posljedica preživio ujed zmije otrovnice.

Ivan Evanđelist

Evanđelist Ivan, najmlađi i Isusu najdraži od dvanaestorice apostola, ne samo da će biti nazočan u nekoliko presudnih događaja u Isusovu životu (propovijed uoči čudesnog ribolova, svadba u Kani i Posljednja večera), već će i sam proživjeti brojne neobične događaje. Tako će se, među inim, zbog uspjeha u širenju Kristova naučavanja, toliko zamjeriti caru da ga je on čak u dva navrata potajno pokušao dati pogubiti. Najprije je neki poganski svećenik pokušao isprovocirati Ivana vrčem otrovnog vina, koje mu, ako je istina što govori, ne bi smjelo

naškoditi. Ivan se nije dao zbuniti. Uvjeren u ispravnost onoga što je govorio, odlučno je prihvatio čašu. A zatim se dogodilo čudo – otrov uobličen u zmiju sâm je izašao iz kaleža te je Ivan bez posljedica ispio preostalo vino. Razumije se da je to bio dovoljno dojmljiv argument najprije u prilog ispravnosti njegovih propovijedi, da bi kasnije iz toga u pobožnom puku zaživjelo i vjerovanje u zaštitničke sposobnosti tog sveca vezano za ugrize otrovnih zmija (Slika 2).

Slika 2. Vincent iz Kastva: Sv. Ivan Evadelist sa zmijom koja izlazi iz kaleža s otrovnim vinom. Freska iz 1474. u crkvi sv. Marije na Škrilinah u Bermu, Istra. (Foto: Ante Škrobonja)

Picture 2. Vincent from Kastva: Saint John the Evangelist with a snake coming out of a chalice with poisonous wine. A fresque from 1474 from the church of St. Mary Na Škrilinah u Bermu, Istria. (Photo: Ante Škrobonja)

Juraj

U tradicionalnoj kršćanskoj ikonografiji svetog Jurja najčešće prepoznajemo kao hrabrog viteza – pobjednika nad okrutnim zmajem i osloboditelja lijepe kraljevine Margarete. Prema starijim, vjero-

jatnijim legendama Juraj je rođen 280. godine, na obali Crnoga mora, u blizini ušća Dunava. Izučivši vojne vještine, postaje Dioklecijanovim časnikom, ali će zbog prihvaćanja kršćanstva biti podvrgnut torturi i na kraju pogubljen. Kao jedan od najštovanijih svetaca uvršten je među tzv. četrnaest svetih pomoćnika, a kao zaštitnik vezuje se uz bolesti s visokom temperaturom, epilepsiju i kugu. Dodatno mu je povjerena i zaštita od bolesti domaće stoke te posebno konja i ratne konjice. Iz asocijacije s njegovim blagdanom 23. travnja, kada prema pučkom vjerovanju počinje "oživljavati" zemlja, izabran je za zaštitnika usjeva, a kako se u to doba počinju pojavljivati zmije, izabran je i za zaštitnika od njihova ujeda (Slika 3).

Slika 3. Giuseppe Cesari zv. Cavaliere d'Arpino (1568.-1640.): Sveti Juraj ubija zmaja. Strossmayerova galerija, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Picture 3. Giuseppe Cesari, called Cavaliere d'Arpino (1568-1640): St. George kills the dragon. Strossmayer Gallery, Croatian Art and Science Academy, Zagreb

Hilarije

Biskup Hilarius (315.-367.) najveći je dio života proveo u rodnome gradu Poitiersu, u Francuskoj. Kao borac protiv hereze arijevac, nakratko (od 356. do 360.) odlazi u progonstvo u Frigiju, u Maloj Aziji, a zatim se vraća kući i još uspješnije nastavlja započetu misiju utemeljivanja monaškog života u Galiji.

Zaštitnikom od zmija postao je na temelju legende prema kojoj se je, na povratku iz Frigije, nakratko zadržao na otoku Gallinariji kraj Genove te je tom prilikom s otoka protjerao sve zmije.

Hubert

Sv. Hubert (665.-727.), potomak ugledne plemićke obitelji iz doba Franačkog Carstva, nakon smrti mlade žene povlači se na sedam godina u samoću u ardenske šume, gdje uz molitvu u isposništvu proučava Sveto pismo. Nakon toga biva zaređen za svećenika, a nešto kasnije papa ga proglašava za nasljednika znamenitog biskupa Lamberta. Sjedište biskupije seli u Liege (Lüttich), gdje novi biskup gradi katedralu i podiže brojne crkve diljem biskupije, zbog čega stječe nadimak apostol Ardena.

Nedugo nakon njegove smrti 727. u puku će zaživjeti i brojne, još za života nastale legende o njegovim zaslugama i čudesima. Tako ga lovci i šumari štiju zbog čudnog jelena koji mu se je s plamtećim križem među rogovima ukazao tijekom lova i pritom uputio mističnu poruku.

Vjervanje u svečevu pomoć pri ugrizu zmija nastalo je nešto kasnije kao nastavak na legendu prema kojoj su budućem svecu još za života često prilazili i doticali se njegova svečanog biskupskog ruha ljudi, osobito lovci koji su patili od hidrofobije – karakterističnog simptoma u oboljelih od bjesnoće, a ta je obično posljedica ugriza bijesne životinje. Postupak koji je iz toga proizišao i kasnije bio usvojen u liječenju bjesnoće, sastojao se u tome da bi se – uz poseban obred i molitve sv. Hubertu – oboljelom urezao križ na čelo, te u ranu stavila nit iz čudotvorne svečeve odjeće.

Gaudencije Osorski

Prema legendi, rođen je krajem X. stoljeća u blizini antičkoga grada Osora na sjevernojadranskom otoku Lošinju u Hrvatskoj. Tu će najprije osnovati benediktinski samostan, a zatim postati omiljenim biskupom koji će zbog borbe protiv općeg nemorala, na žalost, steći i mnoge neprijatelje koji će mu do smrti (31. svibnja 1044.) uporno zagorčavati život.

Od brojnih legendi koje će uz štovanje njegova kulta zaživjeti do današnjih dana, posebno je zanimljiva ona vezana za njegovo isposničko boravljenje u jednoj špilji na obližnjem brdu Osorčici. Kako je u to doba u okolini bilo dosta zmija otrovnica, koje su ga ne samo ometale u molitvama već su napadale i ostale ljude i životinje, budući ih je svetac prokleo i one su netragom nestale i nikada se više nisu pojavljivale. Kako ni dandanas na otocima Cresu i Lošinju nema otrovnica, pobožni puk pripisuje to svome svecu te ga dodatno štuje i kao zaštitnika od zmijskog i sličnih ujeda. Sačuvan je i jedinstven običaj otočana da, odlazeći s otoka, kao "škapular" uzimaju i sa sobom nose kamenčić iz Svečeve špilje (Slika 4).

Slika 4. Sv. Gaudencije proklinje zmije koje nakon toga zauvijek napuštaju otok. Zastava katedrale u Osoru. (Foto: Ante Škrobonja)

Picture 4. St. Gaudencius curses the snakes that later leave the island forever. Cathedral flag in Osor. (Photo: Ante Škrobonja)

Rasprava

Da bismo lakše raspravili o vezi navedenih svetaca i zmija, odnosno objasnili fenomen njihove zaštitničke moći od ugriza otrovnih zmija, valja se podsjetiti kako i kojim su redom inače odabirani pojedini sveci za zaštitnike od bolesti ili zaštitnike određenih dijelova tijela. Tako su se među budućim svecima neki već za života, s više ili manje uspjeha bavili liječenjem, ili čak bili školovani liječnici: apostol Luka, Aleksandar Lionski, Zinobije Sidonski, Dionizije, Pantaleon, Kuzma i Damijan, Emilijan... i još petnaestak njih, čija se lista završava s našim suvremenima, kao što su Giuseppe Moscati, Jacques Desiré Laval, Riccardo Pampuri,¹⁸ a odnedavno tj. od 2004., i Gianna Molla.

Ipak, najčešće su prevladavali neki od hagiografskih detalja – asocijativnost s bolešću od koje su bolovali i ozdravili (sv. Anton Pustinjak i kožne bolesti, sv. Jeronim i presbiopija, sv. Franjo i bolesti jetre s vodenom bolešću, sv. Rok i kuga...), ranama koje je svetac – mučenik zadobio u torturi (sv. Apolonija i zubi, sv. Agata i grudi, sv. Bartol i koža...). U igri je ponekad onomastička asocijacija: sv. Lucija i oči (*lat. lux = svjetlo*), kod Nijemaca sv. Augustini (*njem. Auge = oko*), kod Hrvata sv. Vid i oči itd. Premda bismo u nepreglednoj hagiografskoj ostavštini gotovo u svakog sveca mogli pronaći pokoji medicinski zanimljiv detalj, većina se autora ograničava na nekoliko desetaka svetaca – zaštitnika od bolesti koji su kao takvi priznati od Crkve i univerzalno prihvaćeni u kršćanskome svijetu.

Pokušamo li osam prikazanih svetaca – zaštitnika od zmijskog ujeda, analizirati kao zasebnu skupinu, dolazimo do nekoliko zanimljivih podataka.

S hagiokronološkog motrišta oni zacijelo spadaju među najstarije svece. U rimsko doba živjeli su Isusovi suvremenici: Ivan, Petar i Pavao, te Juraj u III. st. i Hilarije u IV. st., a Hubert (III.-IV. st.) i Gaudencije Osorski (X. st.) spadaju u rani srednji vijek. Glede mjesta rođenja i djelovanja većina je vezana uz zavičaj. Za Petra, Pavla i Ivana to je Palestina, za Hilarija Poitiers u Francuskoj, za Huberta su to Erdeni i Liege, a za Gaudencija Osor na hrvatskom otoku Cresu. Iznimka je Juraj, koji je vjerojatno rođen na obali Crnog mora, ali ga legenda smještava u grad Silen kraj današnjeg Bejruta.

Glede objašnjenja vjerovanja u zaštitničku moć od zmijskog ugriza, neke od asocijacija gotovo su praktične naravi – Pavao je bez posljedica preživio ugriz, a Hilarije i Gaudencije su ih prokleli i protjerali s otoka. U preostala četiri slučaja asocijacije su pretežno metaforične. Ivanu je otrov u obliku zmije izašao iz vina. U slučaju Huberta ujed zmije

naknadno je poistovjećen s ujedom bijesne životinje, a u primjeru Jurja presudan je bio datum njegovog blagdana, mada nije isključena ni srodnost zmije sa zmajem kojeg je vitez Juraj svladao. Što se Petra tiče, tu bi zmija predstavljala personifikaciju kušnje, kojoj su budući sveci na najrazličitije načine bivali izloženi i, razumije se, uspješno su im se uspijevali suprotstaviti.

Uz opisane primjere zmija se u kršćanskoj ikonografiji susreće u još nekoliko primjera. Tijekom torture zmije su bačene na sv. Teklu i sv. Kristinu. Sv. Teodor stoji na repu prepletenih zmija, a klupko zmija nerijetko je prikazano uz sv. Šimuna apostola i sv. Viridijana.¹⁹

Zaključak

Ne ulazeći u dublju, poglavito teološku analizu, prezentirani primjeri pokazuju kako se s praktičnim i interdisciplinarnim pristupom u sakralnoj umjetnosti i tradiciji može doći i do brojnih drugih spoznaja koje nadilaze uske religijske poruke. U ovom primjeru to su prilozi povijesti medicine u najširem smislu.

Literatura

1. Grmek MDG. Hrvatska medicinska bibliografija. Dio I, sv. 1, 1470.-1875. Zagreb: JAZU; 1955. Dio I, sv. 2, 1876.-1918. Zagreb: JAZU; 1970. Grmek MD, Dugački V. Dio I, sv. 3, 1919.-1940. Zagreb: JAZU; 1984.
2. Romano J. Lekaruše i narodni medicinski rukopisi s teritorija Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. U: Jugoslovenska bibliografija lekara i narodnih medicinskih rukopisa. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1973, str. 95-141.
3. Strohal R. Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. I. Različiti zapisi i čaranja. Glagolski hrv. spomenik iz 15. vijeka. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knjiga XV. Zagreb: JAZU; 1910.
4. Gotthardi B. Magijskim ljučanjem protiv zmija. Novi list. 28. lipnja 1988, str. 31.
5. Gracić F. Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica de viribus febriferi, pestiferi atque serpentini, de plerisque aliis morbis eorumque praecipuis antidotis, et aliis quibusdam miscellis. Patavii; 1795.
6. Anonim. Nachin chloveka od ztekloga psza, vuka, machke, kache, ali druge jadovite ztvari ranyenoga szegurno zvrachiti. Vu Zagrebu, Pritizkano pri F. Suppan; 1831.
7. Facchinetti G. Quae de veneno viperino summos laureae medicae honores adsequenturus. Patavii, Typis Penada; 1838.
8. Gerenday J. Magyar és Dalmátországi kigyók. Disertatio inauguralis zoologico-medica, sistens serpentes Hungariae et Dalmatiae. Pest, nyomt. fűsküti L. Landerer; 1839.
9. Hovorka O. Nekroza tetive uslied ujeda zmije. Zagreb: Dionička tiskara; 1898.
10. Karlinski J. Zur Pathologie der Schlangenbisse. Gruben: Druck von Albert Koenig; 1890.
11. Škrobonja A. Sveti od zdravlja. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; 2004.
12. Škrobonja A, Muzur A. The cult of St. Lucia, patroness of the eyes: some examples from Croatian ethnomedical tradition – In occasion of 1700 years from her martyrdom. Int Ophthalmol. 2004;25:37-41.
13. Muzur A, Škrobonja A, Rotshild C, Škrobonja A. Jr. Saints-Protectors From Snake Bite – A short overview and a tentative analysis. J Religion Health. 2005;44:31-8.
14. Škrobonja A, Muzur A, Jurdana S. Cult of St Blasius, patron saint of throat sufferers and of otolaryngologists, in Croatia. In J Pediatr Otorhinolaryngol. 2005 Mar; 69(3)301-4.
15. Gabar A. Christian Iconography. – A Study of Its Origins. Princeton: University Press; 1968.
16. Bibliotheca Sanctorum, 12 voll. Roma: Université Lateranense; 1961.-1970.
17. Frey EF. Saints in medical history. Clio Medica. 1979;14: 35-70.
18. Sterpelone L. I santi e la medicina – medici, tauraturghi, protettori. Cinisello Balsamo: Edizioni San Paolo; 1994:13-175.
19. Badurina A. ur. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; 1990:621.